

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.215>
 УДК: 330.342.22:339.9
 JEL: N 600

Сливка Т.О., кандидат економічних наук,
 науковий співробітник відділу економічної історії
 ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>
 e-mail: tanya_slivka@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЗМІНИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена дослідженню міжнародних економічних відносин в період формування індустріального суспільства. Історичний період дослідження охоплює XIX – початок XX ст. Метою статті є визначення основних трансформацій світового господарства в період становлення індустріального суспільства та виявлення їх значення для формування сучасних міжнародних економічних відносин. В результатах дослідження показано механізми трансформації міжнародних економічних відносин в умовах індустріалізації. Підкреслено значення науково-технічної революції для економічного розвитку. Встановлено, що наприкінці XIX ст. відбулось закріплення виробничої спеціалізації країн. Представлено поділ країн залежно від їх економічного розвитку на межі XIX–XX ст. Досліджено галузеву структуру економік країн-учасниць світового господарства. Надано характеристику трансформації структури міжнародної торгівлі. Встановлено перехід до обміну промисловими товарами в період індустріалізації. На основі аналізу статистичних даних визначені головні країни-експортери промислових товарів на початку XX ст. Встановлено, що індустріалізація та швидкий розвиток промислового виробництва обумовили зростаючі потреби залучення капіталу. Здійснено науковий аналіз зміни напрямків міжнародного руху капіталу. Розкрито нові напрями іноземного інвестування. Показано значення циклічних коливань економіки для розширення міжнародних економічних відносин. Отримані результати дослідження мають важливе значення для розуміння сучасних потреб включення національної економіки у світогосподарські процеси.

© Т.О. Сливка, 2018

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2018. Вип. 51.

Ключові слова: індустріалізація, економічний розвиток, галузева структура економіки, суб'єкти міжнародних економічних відносин.

Slyvka T.

FORMATION OF INDUSTRIAL SOCIETY AND CHANGES IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

The article is concerned with studying of international economic relations during the formation of industrial society. The historical period of the research covers the nineteenth and early twentieth centuries. The purpose of the article is to define the main changes of the world economy during the formation of industrial society and to identify their significance for the formation of modern international economic relations. The mechanisms of transformation of international economic relations under industrialization are shown in the obtained results. The author outlines the importance of the scientific and technological revolution for economic development. The establishment of country's industrial specialization in the end of the nineteenth century is found. The division of countries depending on their economic development at the turn of the XIX–XX centuries is demonstrated. The branch structure of economies is examined as to country's participation in the world economy. The changes of the structure of international trade are described. The transition to the exchange of industrial goods under industrialization is found. The statistical data are presented as to the main exporting countries of industrial goods at the beginning of the 20th century. The growing need for capital investment caused by industrialization and rapid industrial production development is established. The changes in the directions of the international capital flows are considered. New directions of foreign investment are revealed. The importance of cyclical fluctuations is described as to the expansion of international economic relations. The results of research are important for understanding the current needs of the inclusion of the national economy in the global economic processes.

Key words: industrialization, economic development, branch structure of economy, subjects of international economic relations.

Світове господарство з часу свого формування пройшло довгий шлях розвитку та зазнало якісних змін, що відобразились на його сучасних структурі та механізмах функціонування. Особливий вплив на розвиток міжнародних економічних відносин здійснили промислова революція та, як її наслідок, індустріалізація

економіки, які докорінним чином змінили взаємодію між суб'єктами світового господарства. Саме тому дослідження процесу становлення та характеру трансформацій світового господарства має важливе значення для розуміння сучасних потреб включення національної економіки у світогосподарські процеси.

Вагомий внесок у дослідження впливу індустріальних перетворень на світове господарство та суспільно-економічне життя зробили такі видатні представники світової економічної думки, як У. Ростоу, Дж. К. Гелбрейт та інші. Основи історико-економічного аналізу дослідження міжнародних економічних відносин закладені в працях М. І. Туган-Барановського. Дослідженню міжнародних економічних відносин та міжнародної торгівлі присвячені праці сучасних українських вчених – А.С. Філіпенка, Ю.Г. Козака, І.О. Дерід, Е.М. Лимонової та інших. Науковий доробок цих фахівців займає важливе місце та є необхідним у дослідженні історії світового господарства. Разом з тим, потребують подальшого вивчення трансформації міжнародних економічних відносин під впливом індустріальних перетворень, що має важливе значення для розуміння сучасної економіки в контексті синергії процесів економічної глобалізації та формування інформаційно-інноваційного суспільства.

Мета дослідження – визначити основні трансформації світового господарства в період становлення індустріального суспільства та виявити їх значення для формування сучасних міжнародних економічних відносин.

Період зародження світового господарства припадає на XVI–XVIII ст. Саме в цей час виник світовий ринок та отримали поштовх для швидкого розвитку міжнародні економічні відносини. Комерційна революція, Великі географічні відкриття та Промислова революція стали передумовами формування міжнародної торговельної системи індустріальної цивілізації. Світове господарство того історичного періоду можна визначити як систему господарств окремих держав, що пов'язані між собою економічними (здебільшого торговельними) зв'язками. В XIX ст. світове господарство продовжувало свій розвиток і трансформації в умовах всеохоплюючого поширення великого машинного виробництва, що згодом призвело до виникнення та остаточного формування індустріального суспільства.

Відомий представник інституціонального напрямку економічної думки Дж. К. Гелбрейт визначальною рисою індустріального

суспільства називає індустріальну систему, яка характеризується наявністю крупних корпорацій [2, с. 27]. Згідно теорії нового індустріального суспільства головною тенденцією його розвитку є посилення економічних позицій великих корпорацій. Саме вони контролюють всі галузі господарства, виробництво, науково-технічний прогрес, ринок, капіталовкладення. Таким чином, індустріальне суспільство – це суспільство, засноване на великій промисловості в межах корпорацій, що панують в економіці.

В індустріальному суспільстві основні характеристики великої промисловості є визначальними та задають моделі розвитку суспільства. Індустріальній стадії розвитку суспільства притаманна розвинута та складна система поділу праці за умов спеціалізації, масове виробництво товарів для широкого вжитку, машинізація і автоматизація виробництва та управління, науково-технічна революція [1]. Закономірним результатом цих процесів стали поява розвиненої системи засобів транспорту та комунікацій, висока ступінь мобільності населення та урбанізація, якісні зрушення в структурах національного споживання. Крім того, процес індустріалізації вплинув і на розвиток світового господарства в цілому.

Європа XIX ст. була світовим «генератором». Британський історик Н. Дейвіс зазначає, що «Європа вібривала небаченою доти силою: технічними спроможностями, економічною могутністю, культурним розквітом, владою над рештою континентів. Головними символами Європи стали її двигуни...» [3, с.182]. Першою країною, в якій внаслідок появи принципово нових технічних винаходів та технологічних нововведень розпочалась індустріалізація, була Велика Британія. Засновник теорії індустріального суспільства У. Ростоу пояснює піонерну роль Великої Британії такими обставинами: досягнення домовленостей в організації політичного та релігійного устрою після революції 1688 р.; особливості географічного розташування острівної держави, що надали переваги в торгівлі та порівняно більшу свободу від сухопутних військових зобов'язань, ніж у Франції; переваги в забезпеченні сировинними ресурсами для промисловості порівняно з Нідерландами [14, с. 4–5]. Для періоду початкової індустріалізації у Великій Британії XVIII ст. характерною рисою структурної трансформації економіки було піднесення вторинного сектору – гірничо-видобувної, обробної промисловості, будівництва. Відповідно зростала і частка робочої сили, зайнятої в цих галузях, а

також частка продукції цих галузей у сукупному виробництві. Масштабний перехід до використання енергії машин у виробництві та, як наслідок, зростання продуктивності праці, в інших країнах відбувся дещо пізніше – на межі XVIII–XIX ст. – і отримав назву «Промислової революції».

Низка наукових винаходів та їх впровадження в різних галузях виробництва стимулювали розвиток промисловості у Великій Британії. Завдяки науково-технічним відкриттям відбулось різке збільшення масштабів використання механічної енергії машин, використання нових джерел енергії, особливо мінерального палива, та широке застосування матеріалів, які не існують у природних умовах. Відмінною рисою індустріалізації у другій половині XIX ст. стало широке використання наукових теорій як основи для розроблення нових виробничих процесів та створення нових галузей промисловості. Саме із застосуванням інтелектуальних можливостей людини був пов'язаний бурхливий розвиток хімічної промисловості та електротехніки. Такі зміни обумовили значні розміри підприємств у більшості галузей промисловості та зробили можливим швидке зростання масштабів виробництва. Крім того, Англія стала центром найбільшої колоніальної імперії світу. Колосальні прибутки для Англії приносили работорівля та пограбування колоній. Наявність вільних капіталів давала можливість капіталістам-підприємцям легко знаходити засоби для створення великих централізованих мануфактур, їх швидкого розширення та застосування найдорожчого високопродуктивного обладнання та нових машин. Технічні винаходи та удосконалення знаходили практичне застосування та швидко поширювались. Таким чином, Англія перетворилась на найпрогресивніший та найбільш промислово розвинений регіон отримавши назву «фабрика світу».

У XIX ст. відбувся остаточний перехід до індустріального шляху розвитку країн Європи. Нові форми промисловості, які виникли і розвивались у Великій Британії, розповсюдились на провідні країни континентальної Європи, подолали відстань через Атлантичний океан і поширювались у США, а згодом охопили і решту території світу. Наприкінці XIX ст. об'єднана Німеччина поступово витіснила Велику Британію з її лідируючих позицій, завдяки багатшим ресурсам і більшому динамізмові розвитку. Зміни, що відбувались у цей період у національних господарствах, виявились об'єктивними та невідворотними. Поширення

індустріалізації вплинуло практично на всі сфери життєдіяльності, а особливо – на умови життя і праці людей. Набуваючи всеохоплюючого характеру, індустріалізація призвела до значних трансформацій міжнародних економічних відносин та світового господарства.

Незважаючи на швидке і тотальне розповсюдження здобутків та негативних наслідків науково-технічної революції, можна констатувати нерівномірність економічного розвитку, як різних держав, так і окремих регіонів. Більшості країн був притаманний великий контраст між прогресивними індустріалізованими столичними регіонами та далекими провінціями. Так, наприклад, українська Галичина у складі Австро-Угорщини залишалась вкрай нерозвиненою при одночасному економічному піднесенні центрального ядра імперії у межах Богемія – Відень – Будапешт [3, с. 788]. Упродовж XIX ст. сформувались дві різні економічні зони світу: по-перше, економічно розвинена індустріалізована, до якої належали країни Північної та Західної Європи; по-друге, економічно відстала, яка охоплювала країни півдня та сходу Європи, а також більшість колоніальних територій. Нерівномірність економічного розвитку регіонів світу призвела до закріплення спеціалізації країн, яку докорінно змінити стало фактично неможливим упродовж тривалого історичного періоду. Можливість здійснити економічний «стрибок» у держав з'являється лише під час наступної науково-технічної революції за допомогою появи принципово нових технологій та способів організації виробництва.

У період після Великих географічних відкриттів і межі XIX–XX ст. провідні країни Європи, шукаючи нові джерела сировини для виробництва продукції та нові ринки збуту товарів, активно здійснювали колоніальні заходи та використовували економічні ресурси країн-колоній. Таким чином, у другій половині XIX ст. склалася міжгалузева форма міжнародної спеціалізації виробництва. Тобто розвинені капіталістичні європейські країни переважно спеціалізувались на виробництві промислової продукції у вигляді засобів виробництва та кінцевих товарів, а решта світу, спеціалізуючись на виробництві сільськогосподарської продукції та добувній промисловості, була джерелом продовольства, сировини і дешевої робочої сили мігрантів, а також привабливим ринком збуту для вироблених товарів. Отже, обмін здійснювався між великими групами галузей суспільного виробництва на міжнародному рівні – промисловістю, сільським господарством та

видобуванням сировини. Слід зазначити, що експорт сільськогосподарських машин становив головний предмет торгівлі між індустріальними та неіндустріальними регіонами. Проте, не зважаючи на всеохоплюючу індустріалізацію та запровадження технічних і технологічних нововведень, на зламі століть сільське господарство продовжувало залишатись вагомою частиною економік капіталістичних країн. Попри швидке зростання обробної промисловості, США залишались переважно сільськогосподарською країною упродовж всього XIX ст. Частка робочої сили зайнятої в сільському господарстві, наприклад, у Франції в 1913 р. складала 40% [5, с. 292].

У подальшому характер міжгалузевої міжнародної спеціалізації в першій третині XX ст. змінився в бік її поглиблення та використання часткового поділу праці. «Обмін став здійснюватися не тільки і не стільки між групами галузей (а отже між країнами розвиненими та слабо розвиненими), скільки між самими галузями (активізувався обмін між розвиненими країнами): одні розвинені країни спеціалізувалися на хімічній промисловості, інші – на машинобудівній і так далі» [4, с.28]. Таким чином, промисловий переворот та індустріалізація стали основою поділу регіонів світу залежно від економічного розвитку на економічно розвинуті та економічно відсталі.

Закріпленню такої виробничої спеціалізації сприяла поява транснаціональних корпорацій. Перші ТНК виникли наприкінці XIX ст. у галузях видобування сировини. Діяльність цих компаній переважно була пов'язана з видобутком корисних копалин у країнах-колоніях в Африці, Азії, Латинській Америці та переробкою сировинних матеріалів у країнах-метрополіях. Високі прибутки від такої діяльності забезпечили швидкий розвиток корпорацій та призвели до монополізації національних ринків, а згодом – і світових, та появи горизонтальних картельних структур, які сформувалися в умовах нерозвиненості антимонопольного законодавства. Прикладом створення потужної наднаціональної структури на межі XIX–XX ст. у США є Standard Oil Company, яка була заснована у 1870 р. братами Рокфеллер. Від початку свого заснування компанія прагнула зайняти домінуючі позиції в галузі переробки і продажу нафтопродуктів. Компанії вдалось зберегти 90% цього ринку протягом 1880–1890-х років за допомогою таких заходів: придбання більше 120 компаній – колишніх суперників Standard Oil; встановлення дискримінаційної системи ставок та

знижок на залізничні перевезення вантажів; скупка нафтопроводів, що перешкоджало конкурентам у доступі до джерел сирової нафти; ведення промислового шпіонажу; ведення цінової війни, яка дозволяла витіснити конкурентів з галузі або знесилити їх для можливого подальшого поглинання [13, с. 441]. Таким чином, в умовах «дикого» капіталізму корпорації отримували можливість повністю визначати структуру ринків та впливати на ціни й обсяги виробництва.

Провідну роль у появі транснаціональних корпорацій, які згодом стали домінувати на світових ринках і продовжують свою експансію до сьогодні, відіграла поява фінансового капіталу. Зрощення банківського та промислового капіталів є невід'ємною складовою процесів індустріалізації та монополізації. Процес встановлення банківського контролю над промисловістю шляхом фінансування компаній та скупівлі їхніх акцій найбільш яскраво був виражений у США. Фінансовий контроль багато в чому визначає ринкову поведінку ділових фірм, в тому числі конкуренцію на окремих ринках, характер відносин між покупцями і продавцями, ступінь залучення компаній у процеси злиттів і поглинань та характер фінансових ринків. Не менш важливе значення фінансовий контроль має для оцінювання здатності великої корпорації до впровадження нововведень, рівня концентрації економічної та політичної влади. З цього приводу відомий дослідник економічної історії Р. Камерон наголошує, що країни Латинської Америки не зазнавали спроб захоплення військовим шляхом з боку інших держав, проте вони складали частину неформальних імперій Великої Британії та Сполучених Штатів внаслідок своєї економічної залежності та фінансового контролю [5, с. 370].

Слід зазначити, що незважаючи на посилення антимонопольного законодавства, в США на межі XIX–XX ст. сформувалась група найпотужніших корпорацій, які займали лідируючі позиції на ринку, і практично ці ж самі корпорації успішно функціонували (а значна їх частина функціонує і дотепер) і в умовах вже сформованого індустріального суспільства в середині XX ст. Аналізуючи діяльність 200 найбільших нефінансових корпорацій США, американський дослідник Д. Котц встановив, що в 1967–1969 рр. значна їх частина контролювалась фінансовими установами. До того ж, акціями найбільших корпорацій США володіли лише чотири групи фінансових інститутів, до яких входили банки і страхові компанії, а саме: група «Чейз» (до якої входили такі устано-

ви як «Chase Manhattan Bank», «Chemical Bank», «Metropolitan Life Insurance Co.»), група Моргана («Morgan Guarantee Trust», «Bankers Trust», «Prudential Life Insurance Co.»), «Morgan, Stanley and Co.»), «Smith, Barney and Co.»), група Меллона («Mellon National Bank and Trust», «First Boston Corp.»), група Лімена-Голдмена, Сакса («Lehman Brothers», «Goldman, Sachs and Co.») [6, с. 131]. Контроль над корпораціями здійснювався переважно власниками капіталу та їх родинами, в тому числі через підставних осіб, власників акцій. У процесі посилення фінансового капіталу з числа найбільш впливових банкірів та промисловців утворилась фінансова олігархія. Таким чином, ще на початку ХХ ст. були визначені головні економічно потужні суб'єкти міжнародних економічних відносин, які виявилися спроможними успішно здійснювати свою діяльність упродовж тривалого історичного періоду аж до сьогодення.

Після Першої світової війни внаслідок введення жорстких антимонопольних обмежень відбулась потужна хвиля злиттів і поглинань компаній, що спричинило появу в промисловості вертикально інтегрованих структур. До того ж, відбулась переорієнтація транснаціональних корпорацій з видобутку сировини на розвиток промислового виробництва. Для періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. характерним був видобуток сировини в колоніях та використання виробничих потужностей для створення кінцевого продукту в межах індустриальних держав. Станом на 1914 р. найбільшими експортерами капіталу були Велика Британія, Франція та Німеччина. Частка Англії сягала 50% всього експортованого міжнародного капіталу та складала 7% від національного доходу [7, с. 96]. Найбільшими одержувачами іноземних інвестицій були Російська імперія та Балканські країни, а також Північна Америка (США, Канада). Слід зазначити, що на країни, які активно заселялись (США, Канада, Аргентина, Уругвай, Південна Африка, Австралія та Нова Зеландія), припадало близько 40% капіталу інвестованого за кордон до 1914 р. [12, с. 210].

Натомість, після 1914 р. характерним стало динамічне зростання промислового виробництва в економічно розвинених країнах, особливо виробництва військової техніки. Військові потреби стали стимулом для розвитку важкої промисловості та запровадження технологічних новацій. У цей період відбувається переорієнтація інвестицій. Зокрема країни Західної Європи та Англія поступаються своїм місцем головних кредиторів та експортерів

капіталу американському капіталові, який все більше проникає у промисловість європейських країн. До 1914 р. загальна сума іноземних інвестицій в економіку США складала 7 млрд дол. і одночасно американські інвестори розмістили за кордоном майже половину цієї суми [5, с. 357]. За чотирьохрічний період Першої світової війни США в результаті надання позик союзникам стали найбільшою в світі країною-кредитором. У процесі укладання мирних договорів після завершення Першої світової війни США, зокрема президент Вудро Вільсон, наполягли на поверненні позичених капіталів країнами-союзниками в той час, коли останні прагнули анулювати розрахунки за кредитами воєнного періоду.

Посилення значення Сполучених Штатів як суб'єкта міжнародних інвестицій відбулось з прийняттям та подальшою реалізацією планів Дауеса та Юнга, за якими здійснювалось кредитування переважно американським капіталом повоєнної Німеччини. Зокрема, за планом Дауеса Німеччина отримувала позику в розмірі близько 200 млн дол., які посприяли відновленню німецької промисловості [5, с. 438]. У 20-х роках ХХ ст. приплив американського капіталу в економіку Німеччини здійснювався у формі приватних кредитів німецьким муніципалітетам і корпораціям, які активно залучали позикові кошти та використовували їх для модернізації своєї діяльності. У період після Першої світової війни до жовтня 1929 року, коли стався крах на Нью-Йоркській біржі і Сполучені Штати припинили кредитування Європи, Німеччина отримала більше грошей від США у формі позик, ніж заплатила репараціями [3, с. 971] і таким чином, наприкінці 1920-х років економіка Німеччини повністю залежала від американського капіталу.

Процеси індустріалізації, монополізації та зростання масштабів виробництва обумовили активізацію пошуку можливостей розширення ринку для новостворених товарів. Все більшою мірою зростало значення міжнародної торгівлі та міжнародних економічних зв'язків, що призвело до формування на межі ХІХ–ХХ ст. цілісного механізму світового господарства, яке об'єднало всі регіони світу.

До ХІХ ст. основні обсяги торгівлі провідних європейських держав припадали на торгівлю з колоніями. Використання результатів науково-технічної революції та поширення індустріалізації призвели до змін у структурі світової торгівлі. У ХІХ ст. торгівля стала зростати швидшими темпами ніж виробництво, вна-

слідок чого економіки ставали більш відкритими. Змінилась і товарна структура міжнародної торгівлі. Так, торгівля спеціями, яка процвітала у попередні століття, поступово була замінена обміном сировинними товарами (близько 60% усієї торгівлі), а згодом – промисловими виробами [10, с. 29]. Історичний період XIX ст. характеризується домінуванням Старого Світу в міжнародній торгівлі, особливо Великої Британії, оскільки саме європейські країни запроваджували найновіші технології виробництва, що давало можливість створення нових унікальних товарів, які користувалися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках.

Швидкий розвиток міжнародної торгівлі в XIX ст. був обумовлений такими чинниками: залучення нових регіонів світу до міжнародного товарообміну; різні темпи розвитку країн світу; нові можливості транспортної логістики завдяки побудові розгалуженої мережі залізниць, появі нових більш швидких та містких транспортних засобів, побудові Суецького каналу, який з'єднав Європу з Азією, та Панамського каналу, який з'єднав Атлантичний і Тихий океани; поява нових засобів зв'язку. Все це значно прискорило та спростило товарообіг між різними регіонами світу. Особливе значення у швидкому зростанні світової торгівлі мав динамічний розвиток виробництва засобів виробництва (машин). Важка промисловість фактично стала чинником формування світового ринку за одночасного посилення залежності від нього.

Вже на початку XX ст. частка економічно розвинених країн у структурі світового експорту товарів складала більше 70% (Табл. 1) у той час, як кількість населення цих країн становила 355,5 млн чол., тобто лише 23,69% (Табл. 2). Отже, головні країни-експортери промислових товарів були визначені і зайняли свою нішу в міжнародній торгівлі ще на початку XX ст. і практично зберігали свої позиції упродовж тривалого історичного періоду, навіть не зважаючи на масштаби руйнування економічних зв'язків під час Першої світової війни та світової економічної кризи 1930-х років.

На початку XX ст. Європа залишалася центром світової економіки, але поступово почала втрачати лідируючі позиції на світовій економічній арені та у науково-технічній сфері, поступаючись місцем США, економіка яких динамічно розвивалась. Можна стверджувати, що завдяки розвитку великого машинного виробництва, яке створювало необхідні ресурси для міжнародного обміну, та поглибленню міжнародного поділу і кооперації праці бу-

ла сформована інтегрована взаємозалежна світова економіка, врівноважена система якої була порушена Першою світовою війною.

Таблиця 1

Частка окремих країн в світовому товарному експорті, %

Країна, група країн	1900 р.	1913 р.	1929 р.	1938 р.	1950 р.
Розвинуті країни	72,94	73,10	73,27	70,70	79,35
США	13,14	12,38	13,08	11,05	42,39
Велика Британія	15,10	12,98	13,64	13,33	8,51
Франція	8,63	6,79	7,57	7,02	4,06
Німеччина	8,43	12,86	10,84	11,25	4,71
Росія	5,10	5,71	5,23	6,49	1,22
Латинська Америка	3,30	4,20	5,00	5,50	6,50

Джерело: складено автором за даними [9, с. 600–601].

Таблиця 2

Чисельність населення, млн чол.

Країна, група країн	1900 р.	1913 р.	1929 р.	1938 р.	1950 р.
Розвинуті країни	355,5	415,0	470,0	502,0	562,5
США	76,4	97,6	122,2	130,5	153,0
Росія	69,0	89,0	95,5	103,5	112,0
Весь світ	1500,5	1700,0	1975,0	2200,0	2507,0

Джерело: складено автором за даними [9, с. 497–498].

Необхідно зазначити, що економіки провідних країн світу наприкінці XIX – початку XX ст. вже стали настільки взаємозалежними, що коливання економічної кон'юнктури переходили від однієї країни до іншої. Якщо в доіндустріальну епоху різкі коливання цін мали локальний характер і відбувались переважно внаслідок природних явищ, то з розвитком індустріального суспільства коливання цін все більшою мірою залежали від коливань попиту і поширювались між країнами комерційними зв'язками. Циклічні коливання економіки ставали все більш помітними, що викликало науковий інтерес дослідників, зокрема і нашого співвітчизника М.І. Туган-Барановського. Центральне місце в його теорії економічної кон'юнктури займає концепція вільного капіталу, яка пояснює вплив нагромадження незадіяного капіталу на періодичні коливання в економіці [8, с. 151–152]. Нагромадження вільного грошового капіталу, який не приносить дохід і не може бути вигід-

но розміщений, відбувається до тих пір, доки не створюється «критична маса» капіталу, яка в кінцевому підсумку все ж таки буде інвестована в промисловість. Внаслідок розміщення вільного капіталу починається період промислового підйому. Вчений дійшов висновку, що доки вільний грошовий капітал не буде розміщений у будь-якій формі, він не справляє жодного впливу на товарний ринок. Коли вільний капітал інвестується, відбувається його використання на купівлю тих чи інших товарів, швидко оновлюється основний капітал, що створює попит як на засоби виробництва, так і на предмети споживання. Таким чином, формується новий ринок. «Цей ринок створюється розширенням виробництва – витратами десятків і сотень мільйонів капіталу, що бездіяльно лежав раніше в касах банків» [11, с. 196]. Внаслідок взаємозалежності всіх галузей промисловості розширення виробництва, що розпочалося в одному напрямку, поступово охоплює всю економіку.

Можна припустити, що міжнародні економічні відносини, зокрема міжнародна торгівля та міжнародний рух капіталу, стали інструментом зменшення амплітуди коливань національних економік в умовах посилення нерівномірності економічного розвитку. Як зазначає Р. Камерон, наприкінці XIX ст. для європейської економіки та економіки США характерними були дві тенденції – численні короткострокові коливання та довгострокове економічне зростання [5, с. 271]. Таким чином, економічне зростання підтримувалось за рахунок переливу капіталу між галузями економіки та країнами. Крім того, диверсифікація напрямів інвестування підсилювала стійкість до циклічних коливань економіки на макrorівні так само, як і диверсифікація виробництва забезпечує стійкість підприємств до змін кон'юнктури ринку на мікрорівні.

Отже, циклічні коливання економіки стали додатковим стимулом для розширення міжнародних економічних відносин, оскільки механізми переливу надлишкового капіталу та надлишкових товарів стали стабілізатором національних економік та певною мірою запобігали руйнівній силі економічних криз. Наявність надлишкового вільного капіталу в одних країнах компенсувала недостатнє нагромадження капіталу в інших шляхом його переливу.

Висновки. Таким чином, у період формування індустріального суспільства світове господарство та міжнародні економічні відносини зазнали значних трансформацій. По-перше, вже наприкінці XIX ст. відбулось закріплення спеціалізації країн на ос-

нові об'єктивних природних чинників та переваг, а також відбувся поділ країн залежно від їх економічного розвитку, що обумовило галузеву (сировинну чи виробничу) структуру економік окремих держав-учасниць світового господарства. По-друге, зростання темпів міжнародної торгівлі призвело до збільшення відкритості національних економік та інтеграції світового господарства на основі розширення міжнародних економічних зв'язків. Трансформація структури міжнародної торгівлі характеризується переходом до обміну промисловими товарами. По-третє, індустріалізація та швидкий розвиток промислового виробництва обумовили зростаючі потреби залучення капіталу, що вплинуло на зміну напрямку міжнародного руху капіталу. Іноземні інвестиції спрямовувались вже не на освоєння нових територій, а на виробництво засобів виробництва, тобто – в галузі, які динамічно розвивались. До того ж на межі XIX–XX ст. змінились і головні суб'єкти здійснення міжнародного інвестування, що було обумовлено динамічним розвитком економік США та Німеччини.

1. Галушко К.Ю. Індустріальне суспільство. *Енциклопедія історії України*: Т. 3. Київ, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Industrialne_suspilstvo.
2. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб.: Terra Fantastica, 2004. 602 с.
3. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П.Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. 1464 с.
4. Дерід І.О. Історичний розвиток та сучасні тенденції міжнародної спеціалізації. *Економічний простір*. 2015. № 96. С. 25–33.
5. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2001. 544 с.
6. Котц Д. Банковский контроль над крупными корпорациями в США / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1982. 280 с.
7. Лимонова Е.М., Архіпова К.С. Транснаціональні корпорації: основні етапи розвитку та регулювання їхньої діяльності в умовах глобалізації. *Європейський вектор економічного розвитку*. Економічні науки. 2014. № 1. С. 93–101.
8. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження): монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. В.В. Небрат; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2015. 362 с.
9. Мирова экономика: глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И.С. Королёва. Москва: Юристъ, 2003. 604 с.

10. Міжнародна торгівля: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової, М.І. Барановської. 4-те вид. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 441 с.
11. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. Київ: Наукова думка, 2004. 368 с.
12. Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини: історія: підручник. Київ: Либідь, 2006. 362 с.
13. Шерер Ф.М. Структура отраслевых рынков: университетский учебник / Ф.М. Шерер, Д. Росс; пер. с англ. Москва: ИНФРА-М, 1997. 698 с.
14. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*. Second Series, Vol. XII, No I. 1959. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1959.tb01829.x>.

References

1. Galushko, K.IU. (2005). Industrial society. In *Encyclopaedia of history of Ukraine*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Industrialne_suspilstvo [in Ukrainian].
2. Galbraith, J.K. (2004). *The New Industrial State*. Moscow, Saint Petersburg: Terra Fantastica [in Russian].
3. Davies, N. (2000). *Europe: a history*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
4. Derid, I.O. (2015). Historical development and current trends of international specialization. *Ekonomichnyy prostir – Economic space*, 96, 25-33 [in Ukrainian].
5. Kameron, R. (2001). *A Concise Economic History of the World. From Paleolithic Times to Present*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
6. Kotts, D. (1982). *Bank Control of Large Corporations in the USA*. Moscow: Progress [in Russian].
7. Lymonova, E.M., Arkhipova, K.S. (2014). Transnational corporations: the main stages of development and their activity's regulation under globalization. *Evropeyskyi vektor ekonomichnogo rozvytky – European vector of economic development*, 1, 93-101 [in Ukrainian].
8. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. (2015). M.I. Tugan-Baranovskiy: a scientist, a citizen, a state founder (By the 150th anniversary of his birth). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Koroliov, I.S. (2003). *World Economy: Global Trends Over 100 Years*. Moscow: Urist [in Russian].
10. Kozak, U.G., Logviniva N.S., Baranovska M.I. (2010). *International Trade*. Kyiv: Centr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

11. Tugan-Baranovskiy, M.I. (2004). *Industrial crises. Essay from the Social History of England*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Filipenko, A.S. (2006). *International Economic Relations: History*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
13. Sherer, F.M., Ross, D. (1997). *Industrial Market Structure and Economic Performance*. Moscow: Infra-M [in Russian].
14. Rostow, W.W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*, Second Series, Vol. XII, No I. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1959.tb01829.x>.

Стаття надійшла 5 жовтня 2018 р.